

МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ СУЧАСНИХ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 811.111-26

ЛЕКСИЧНІ ПОЛЯ Й НЕЛІНІЙНА ДИНАМІКА КОГНІТИВНИХ СТРУКТУР Світлана ЖАБОТИНСЬКА

*Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
кафедра англійської філології,
вул. Шевченка, 81, 18031 Черкаси, Україна,
тел.: +380 (472) 360322, e-mail: glavlab@mail.ru*

Проведено паралель між мисленням людини й нелінійною самовпорядкованою системою. На підтримку цієї паралелі наведено дані природної мови, яка, з огляду на свою іконічність, є частковим відбитком мислення. Дві основні ознаки нелінійної системи – її спонтанна побудова з елементарних структур та множинність варіантів такої побудови – розглянуто на прикладі структуризації поняттєвих просторів, що лежать в основі лексичних полів різних типів – тематичного, асоціативного та лексико-семантичного.

Ключові слова: мислення, мова, нелінійна система, пропозиції базисних фреймів, концептуальні моделі, когнітивні операції, лексичні поля.

Когнітивна лінгвістика, що є одним із основних напрямів сучасного мовознавства, ставить за мету пояснення різних фактів мови й мовлення на підставі зв'язку цих фактів з певними явищами у мисленні людини. Тобто, у фокусі уваги перебуває сама мова у її широкому розумінні. З іншого боку, когнітивна лінгвістика як складова когнітивної науки (федерації дисциплін, які досліджують людські мислення й мозок) спрямована також на пояснення самого феномену мислення. Тому існує своєрідна човникова експланаторність: знання того, що відбувається у мисленні, дає змогу зрозуміти природу мови, а знання того, що відбувається в мисленні, допомагає зробити припущення щодо організації мислення. При цьому з'ясуванню суті зв'язку між мовою та мисленням сприяє залучення доречних спостережень із дисциплін, суміжних із когнітивною лінгвістикою в межах когнітивної парадигми. Однією з них є теорія систем, положення якої нині поширюються з природничих сфер на сфери гуманітарні.

Схоже на те, що система оброблення інформації, наявна у мисленні людини, відповідає вимогам відкритих нелінійних самовпорядковуваних систем [див.: 1; 2]. У мисленні відбувається обмін інформацією із зовнішнім середовищем. Тут протікають процеси самоорганізації концептуальних (поняттєвих) структур. При цьому їх самоорганізація, тобто спонтанне утворення, відбувається на підставі кооперації (синергії) між різними частинами цілого. Здатність мислення до самоорганізації зумовлена

наявністю в ньому власної автономної динаміки, яка дає змогу системі без спеціального впливу на неї ззовні формувати ті чи інші концептуальні структури, тобто самовпорядковуватися. Динамічна поведінка мислення як відкритої системи означає відсутність однозначного зв'язку між впливом на неї ззовні та результатом цього впливу. Цей список можна продовжувати, але всі подібні твердження потребують верифікації, проблематичність якої пов'язана з неможливістю безпосереднього спостереження за розумовими процесами, які залежать від роботи нейронів (матеріального субстрату мислення), але не є тотожними їй.

Зазначені вище положення можна верифікувати тільки шляхом вивчення природних продуктів мислення, з яких найголовнішим є мова людини. Мислення пов'язане з мовою двоєю. З одного боку, мовні знаки призначені для активації певних фрагментів інформації, що існують у мисленні. Такі фрагменти стають значеннями мовних знаків. З іншого боку, згідно з теорією іконізму, що є одним із провідних напрямів когнітивної лінгвістики, самі мовні форми та їх структури копіюють (mime) форми та структури мислення, тобто між ними існує свого роду ізоморфізм [див.: 3]. Мова як явлена назовні думка сама демонструє властивості відкритої нелінійної самовпорядкованої системи, що говорить про наявність аналогічних властивостей і у мислення.

У статті йдеться про інформаційні структури, що стоять за різними фактами мови. Ці факти узгоджуються з положеннями нелінійної динаміки, за якими: а) самоорганізація систем є результатом використання елементарних сутностей – свого роду алфавіту або коду, з якого вибудовується все інше [4]; б) відкрита нелінійна система має свою особисту автономну динаміку.

А) Елементарний код концептуальних структур. Базисні схеми.

Відповідно до концепції, викладеної мною у низці робіт [5; 6; 7; 8; 9 та ін.], у якості універсального інструментарію для моделювання інформації, активованої мовними знаками, можуть бути застосовані пропозиції базисних фреймів. Базисні фрейми суть набори «інструментів» мислення – пропозицій, що мають найвищий рівень узагальнення, або схемності. Базисні пропозиціональні схеми придатні для аранжування інформації, активованої мовними одиницями, які належать до різних мовних рівнів – лексичного, словотвірного, синтаксичного або текстового. Тип пропозиціональної схеми визначається за її належністю до певного фрейму.

Буттєві схеми – квантитативна «X є СТІЛЬКИ», квалітативна «X є ТАКЕ», локативна «X існує ТАМ-місце», темпоральна «X існує ТОДІ-час» та схема способу буття «X існує ТАК» – належать до предметного фрейма. Буттєві схеми структурують інформацію стосовно властивостей самого предмета. Пропозиції, залучені до інших фреймів, структурують інформацію, пов'язану із взаємодією предметів. При цьому предмети наділяють семантичними, або аргументними, ролями (поняття, увів Ч. Філдмор [10]), котрі можуть бути приписані сутностям X, Y, Z тощо.

Акціональні схеми стану/процесу «AG-агєнс діє», контактної дії «AG-агєнс діє на PT/AF-пацієнс/афектив» і каузації «CR-каузатор робить FT-фактив» входять до складу акціонального фрейма. Ці схеми можуть бути поширені за рахунок аргументних ролей сирконстант (різновиди – супроводжувач, помічник, інструмент), стимул (різновиди – мета, причина), передумова (різновиди – умова, поступка), реципієнт (різновиди – адресат, бєнефактив/малефактив), локатив (різновиди – джерело, шлях/місце, ціль) і темпоратив (різновиди – початок, відрізок/момент, кінець).

Посесивні схеми *партитивності* «WH-ціле має PR-частину», *інклюзивності* «CR-контейнер має СТ-вміст» / «СТ-вміст має CR-контейнер» та *власності* «OW-власник має OD-власність» / «OD-власність має OW-власника» входять до складу **посесивного фрейма**.

Ідентифікаційні схеми *персоніфікації* «ID-індивід є PS-персоніфікатор (власне ім'я)», *класифікації* «ID-індивід/вид є CL-класифікатор: вид/рід» і *специфікації* «ID-індивід є SP-специфікатор» формують **ідентифікаційний фрейм**.

Компаративні схеми *тотожності*, або метаморфози, «CV-компаратив є /наче/ MS-корелят», *схожості*, або аналогії, «CV-компаратив є наче AN-корелят» та *подібності*, або метафори, «CV-компаратив є начебто MT-корелят» утворюють **компаративний фрейм**.

Кількість схем обмежена, але завдяки їхній різноманітній комбінаториці можна отримати необмежену кількість різних конфігурацій концептуальних (семантичних) мереж. Це можуть бути мережі-у-мережах, де ті ж самі схеми застосовуються для структурування інформації на різних концептуальних рівнях і тим самим демонструють властивості свого роду поняттєвих фракталів [див.: 11].

Концептуальні мережі моделюють різні за обсягом поняттєві простори, які позначаються одиничними мовними знаками та їх угрупованнями, зокрема лексичними полями. Широкі поняттєві простори, відносно яких визначається значення конкретного мовного знака, відомі в когнітивній лінгвістиці як **домени** [12]. Нижче у якості прикладу використання пропозиціональних схем для побудови концептуальної мережі використовується домен ОДЯГ (рис. 1).

У домені ОДЯГ поєднуються три основні предметні поняття: Y-виробник (дизайнер, фірма) робить X-одяг (*схема каузації*); Z-власник купує, вдягає, знімає, носить одяг (*схема контактної дії*). X-одяг захищає свого власника від впливу ззовні, прикрашає або не прикрашає людину (*схема контактної дії*). Кожне з трьох основних предметних понять розгортається завдяки низці пропозицій.

X-ПРЕДМЕТ ОДЯГУ має якісні ознаки – розмір, колір, матеріал, форму тощо; одяг буває зручним та незручним (*квалітативна схема*). Предмет одягу може бути парним (*квантитативна схема*), він знаходиться у певному місці на тілі людини (*локативна схема*), він може бути на іншому одязі або під ним (*локативна схема*). Одяг, який не носять, може десь висіти або лежати (*схема стану/процесу*). Таким місцем є зазвичай шафа. Один предмет одягу, наприклад, підтяжки, може тримати інший предмет одягу (*схема контактної дії*). Предмет одягу є цілим, що має свої частини (*схема партитивності*), які своєю чергою, наділені певними якісними та кількісними ознаками (*квалітативна та квантитативна схеми*). Предмет одягу або його частина може бути тотожним чи аналогічним іншому предмету одягу (*схеми тотожності/метаморфози й схожості/аналогії*). Предмет одягу або його частина може також метафорично уподібнюватися іншим предметам (*схема подібності/метафори*).

Y-ВИРОБНИК ОДЯГУ має власне ім'я (*схема персоніфікації*), він працює у якомусь місці (*локативна схема*), він наділений певними якісними ознаками, наприклад, він може бути відомим і невідомим, надійним тощо (*квалітативна схема*).

Z-ВЛАСНИК ОДЯГУ має різні частини тіла (*партитивна схема*), для яких призначений той чи інший одяг. У людини, що носить одяг, є власне ім'я (*схема*

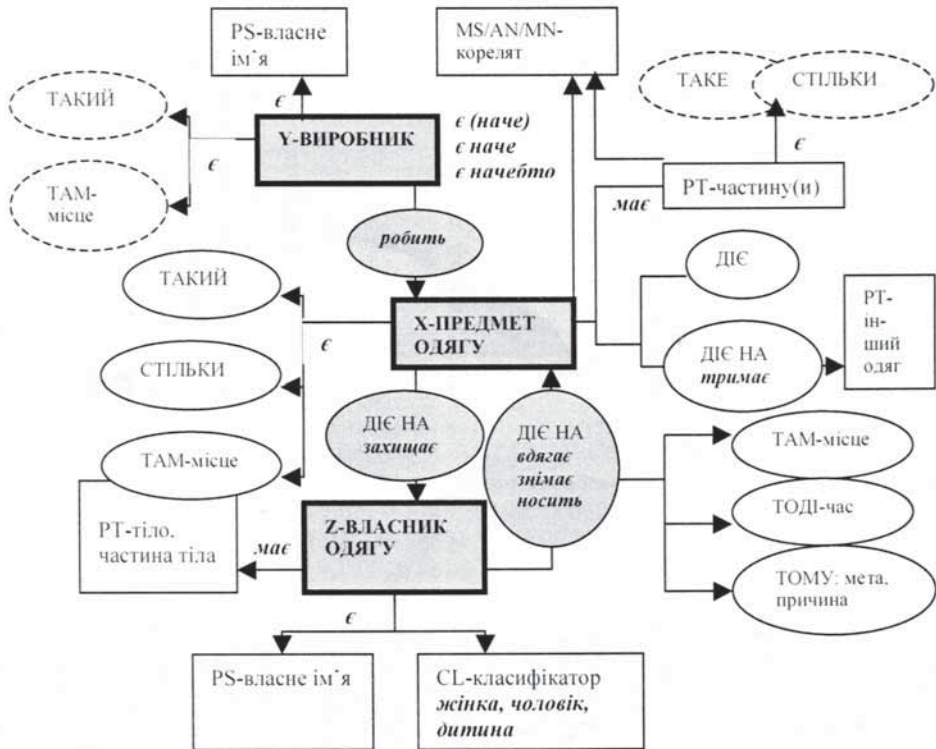

Рис. 1. Основа концептуальної мережі домену ОДЯГ

персоніфікації), вона належить до певного класу, тобто є жінкою, чоловіком або дитиною (схема класифікації). Власник одягу носить його з певною метою, з тих чи інших причин, наприклад, для захисту від холоду, вітру чи сонця (контактна схема + стимул). У різних місцях – дома, на роботі, на вечерці – носять різний одяг (контактна схема + локатив). Різним є також одяг, який носять у різний час – взимку чи влітку, під час занять спортом чи під час певної події (контактна схема + темпоратив).

Концептуальна мережа домену ОДЯГ є багатофункціональною; вона структурує: 1) інформацію, представлену за допомогою одиниць **тематичного лексичного поля** (ТЛП), конституюваного тематично близькими іменниками (це назви самого одягу та його частин, назви частин тіла, на яких носиться одяг, назви місць, де носять спеціальний одяг тощо); 2) інформацію, представлену за допомогою одиниць **асоціативного лексичного поля** (АЛП), що містить слова, які належать до різних частин мови і називають як тематично близькі предмети, так і їх якісні, кількісні та акціональні характеристики; 3) інформацію, котра формує **лексичне значення** кожної з одиниць ТЛП; 4) інформацію, яка виводиться у зовнішню форму мовного знака; ця інформація є мотиватором, **внутрішня форма знака** як один із фрагментів його лексичного значення. Розглянемо приклади, які демонструють структуруацію інформації у внутрішній формі номінативних одиниць тематичного лексичного поля ОДЯГ.

*

X-ПРЕДМЕТ ОДЯГУ:

- **квалітативна схема** «X є TAKE (форма, довжина, матеріал тощо)»: *вузька спідниця, міні-спідниця, драпове пальто, твідовий піджак*;
- **квантитативна схема** «X є СТИЛЬКИ»: *черевики «пара»*;
- **локативна схема**₁ «X є ТАМ-місце (інший предмет одягу)»: *верхній одяг*;
- **локативна схема**₂ «X є ТАМ = походить ЗВІДТИ (регіон)»: *шапка-кубанка*;
- **схема стану/процесу** «X/AG-агенс діє»: *шльопанці, чоботи-скороходи*;
- **схема контактної дії**₁ «X/AG-агенс діє на РТ-пацієнс»: *підтяжки*;
- **схема партитивності**₁ «X/WH-ціле (не) має PR-частину»: *брючний костюм, безрукавка*; «X/WH-ціле має ТАКУ PR-частину»: *туфлі на високих підборах*; «X/WH-ціле має СТИЛЬКИ PR-частин: *двобортний піджак*;
- **схема партитивності**₂ «X/WH-ціле має СТИЛЬКИ PR-частин/конститутивів»: *костюм-трійка*;
- **схема тотожності** «X/CV-компаратив є /наче/ MS-корелят»: *спідниця-брюки*;
- **схема схожості**₁ «X/CV-компаратив є наче AN-коррелят» *чоботи-панчохи*;
- **схема подібності**₁ «X/CV-компаратив є начебто МТ-корелят»: *спідниця-олівець*;
- **схема партивиності**₁ + **схема подібності**₂ «X/WH-ціле має ТАКУ PR-частину → «PR-частина=CV-компаратив є начебто МТ-корелят»: *кофта з V-образним вирізом*.

*

Y-ВИРОБНИК одягу

- **схема персоніфікації**₁ + **схема каузації** «Y/ID-індивід є PS-персоніфікатор (ім'я)» → «Y/CR-каузатор робить X/FT-фактив»: *адідаси (спортивні туфлі фірми Адідас), блумери (шаровари від дизайнера Аманди Блумер)*.

*

Z-ВЛАСНИК ОДЯГУ:

- **схема партитивності**₃ + **локативна схема**₃ «Z/WH-ціле має PR-частину (частина тіла)» → «X є ТАМ-місце=PR-частина (тіло, частина тіла)»: *нагрудник, наколінники*;
- **схема класифікації** + **схема власності** Z/ID-індивід є CL-класифікатор» → «Z/OW-власник має X/OD-власність»: *чоловічі черевики, жіноче пальто, дитячий одяг*;
- **схема персоніфікації**₂ + **схема власності** + **схема схожості**₂ «Z₁/ID-індивід є PS-персоніфікатор (ім'я)» → «Z₁/OW-власник має X₁-власність» → «X₂/CV-компаратив є наче X₁/AN-коррелят»: *будьонівка (шапка), блохеры (короткі чоботи), велінгтони (високі чоботи)*;
- **схема контактної дії**₂ «Z/AG-агенс діє на (надіває, знімає) X/РТ-пацієнс»: *пуловер, накидка*;
- **схема контактної дії**₃ + **локатив**₃ «Z/AG діє на (носить) X/РТ-паціє ТАМ-місце»: *домашній халат*;
- **схема контактної дії**₃ + **темпоратив** «Z/AG-агенс діє на (носить) X/РТ-паціє ТОДІ-час (пора року, погода)»: *зимове пальто, дощовик*;
- **схема контактної дії**₃ + **мета/причина** «Z/AG-агенс діє на (носить) X/РТ-пацієнс для/з-за ТОГО-мета/причина» (вид діяльності, захист від чогось та ін.): *кросівки, сонцезахисні окуляри*.

*

Цілісна модель-мережа домену ОДЯГ може розгортатися «вглиб» шляхом деталізації інформації про допоміжні предметні поняття – про частини одягу, про місце, час та причину його носіння, про те, з чим порівнюється одяг тощо. Ця інформація структурується за допомогою тих же самих пропозиціональних схем.

Б) Автономна динаміка системи. Когнітивні операції. Можна припустити, що автономна динаміка поняттєвої системи забезпечується когнітивними операціями. У когнітивній психології низка таких операцій (ротація образу, сканування, зсув, заповнення контурів образу, зумінг) були описані в роботах Р. Шепарда і Л. Купер [13]. У когнітивній лінгвістиці аналогічні операції (фокусування, перспективізація, специфікація, висвітлення) та їхні варіанти виявив Р. Ленекер у семантиці мовних одиниць [12]. Когнітивним операціям присвячена також теорія перспектив (Vantage Theory) Р. МакЛорі [14], який вивчав назви кольорів. Він відзначає, що в категорії кольору наявні три поняттєві *координати* – відтінок спектра, яскравість та освітленість. В індоевропейських мовах у якості основної координати, або *перспективи*, виступає відтінок спектра, а яскравість та освітленість є підпорядкованими поняттями. У мовах же індіанців Америки основним поняттям може бути яскравість або освітленість, а відтінок спектра відіграє підпорядковану роль. Це спостереження приводить до узагальнення: існує множинність варіантів побудови ієрархічної моделі *поняттєвої категорії*. Тобто, побудова ієрархічних таксономій передбачає множинність вибору того, що буде залишено на задньому плані, а що висунуте на передній план у якості більш значущого поняттєвого фокуса.

У мові існує багато прикладів того, як на основі тієї ж *концептуальної моделі*, що є структурою «бази даних», завдяки когнітивним операціям можна отримати декілька *когнітивних моделей*, в яких представлений результат застосування тієї чи іншої когнітивної операції до певної концептуальної моделі [15]. Найближчий приклад – дійсний та пасивний стани як результат застосування операції висвітлення до пропозиціональних схем контактної дії та каузації (*Іван виростив сад*: висвітлений каузатор. – *Сад вирощений Іваном*: висвітлений фактив). Одним із прикладів перетворення концептуальної моделі на когнітивну є також перетворення неієрархічної *моделі домену* (див. рис. 1) на ієрархічну *модель поняттєвої категорії*. Якщо домен є основою тематичного та асоціативного лексичних полів (ТЛП і АЛП), то поняттєва категорія є основою *лексико-семантичного поля* (ЛСП), до складу якого входять слова однієї частини мови, упорядковані за родо-видовою ієрархією, представленою пропозиціональною схемою класифікації. По-перше, у разі перетворення концептуальної моделі домену ОДЯГ у когнітивну модель поняттєвої категорії ОДЯГ на роль координат як понять, значущих для побудови моделі категорії, можуть бути обрані будь-які характеристики, пов'язані із самим одягом, його володарем чи виробником (ОДЯГ: «для тіла – для голови – для ніг», «літній – зимовий – демісезонний», «верхній – нижній», «жіночий – чоловічий – дитячий», «для роботи – відпочинку – урочистості» та ін.). По-друге, структура категорії буде мінятися залежно від того, яка з координат ставатиме перспективою, тобто суперординатним, родовим таксоном на тому чи іншому рівні поняттєвої ієрархії (рис. 2а, б).

Рис. 2а. Концептуальна мережа поняттєвої категорії ОДЯГ (варіант 1)

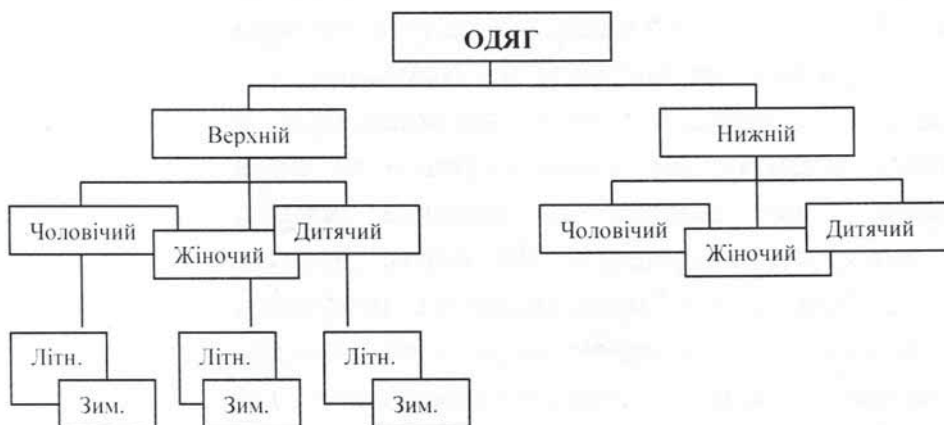

Рис. 2б. Концептуальна мережа поняттєвої категорії ОДЯГ (варіант 2)

Вибір координат з можливих варіантів, наявних у концептуальній мережі домену, а також вибір перспективи з-поміж координат залежить від соціальної значущості певних понять, яка може суттєво відрізнитися в різних мовних спільнотах. Отже, можна стверджувати, що дані мови дозволяють говорити про мислення як нелінійну систему, де можлива реалізація множинності різних режимів функціонування, які залежать від початкового стану параметрів системи та зовнішніх впливів, у якості котрих можуть виступати різні чинники, зокрема культурні стереотипи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Князева Е. Н. Основания синергетики. Синергетическое мировидение / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – М. : КомКнига, 2005. – 240 с.
2. Петров О. А. Введение в синергетику живых систем / О. А. Петров, Л. К. Панина. – СПб.: Наука, 2005. – 101 с.
3. Nanny M. Form miming meaning : iconicity in language and literature / M. Nanny, Fischer O. (eds.). – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1999. – xxxvi + 443 p.

4. *Малинецкий Г. Г.* Рефлексия, психология и нелинейная динамика / Г. Г. Малинецкий; [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://keldysh.ru/departments/dpt_17/gmail/tru.html
5. *Жаботинская С. А.* Концептуальный анализ : типы фреймов / С. А. Жаботинская // Вісник Черкаського університету. Філологічні науки. – 1999. – Вип. 11. – С. 3–17.
6. *Жаботинская С. А.* Лексическое значение : принципы построения концептуальной сети / С. А. Жаботинская // Pstyga A. (red.) *Slowo z perspektywy jezykoznawcy i tłumacza*. – Gdańsk : Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2005. – S. 53–62.
7. *Жаботинская С. А.* Концептуальная модель словаря-тезауруса и гиперболические самоорганизующиеся карты / С. А. Жаботинская // Вторая международная конференция по когнитивной науке. Тезисы докладов. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2006. – Т. – 1. – С. 272–273.
8. *Жаботинская С. А.* Принципы лингвокогнитивного анализа и феномен полисемии / С. А. Жаботинская // Проблеми загального, германського та слов'янського мовознавства; [До 70-річчя професора В. В. Левицького]. – Чернівці : Книги ХХІ, 2008. – С. 357–368.
9. *Жаботинская С. А.* Ономаσιологические модели и событийные схемы / С. А. Жаботинская // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. 2009. – № 837. – С. 3–14.
10. *Fillmore Ch.* The case for case / Ch. Fillmore // Bach E., Harms R. T. (eds.). *Universals in linguistic theory*. New York : Holt, Rinehart & Wilson, 1968. P. 1–88.
11. *Жаботинская С. А.* Геометрия смысла : концептуальные модели языка и фрактальные формы / С. А. Жаботинская // Первая российская конференция по когнитивной науке : тезисы докладов. – Казань : Казанский гос. ун-т, 2004. – С. 85–87.
12. *Langacker R. W.* *Cognitive grammar. A basic introduction* / R. Langacker. – New York : Oxford University Press, 2008. – x+ 562 p.
13. *Shepard R. N.* *Mental images and their transformations* / R. N. Shepard, L. A. Cooper. – Cambridge, Mass. : The MIT Press, 1986. – ix+ 364 p.
14. *MacLaury R. E.* *Vantage theory* / R. MacLaury // *Language and the cognitive construal of the world* / Taylor J., MacLaury R. E. (eds.). – Berlin, New York : Mouton de Gruyter, 1995. – P. 231–276.
15. *Жаботинская С. А.* Модели репрезентации знаний в контексте различных школ когнитивной лингвистики : интегративный подход / С. А. Жаботинская // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2009. – № 848. – С. 3–14.

Стаття надійшла до редколегії 8.09.2010

Принята до друку 19.09.2010

**LEXICAL FIELDS
AND NON-LINEAL DYNAMICS OF COGNITIVE STRUCTURES**

Svitlana ZHABOTYNSKA

*Bohdan Khmelnytsky National University at Cherkasy,
department of English philology,
Shevchenko Blvd., 81, 18031 Cherkasy, Ukraine,
tel.: +380 (472) 360322, e-mail: glavlab@mail.ru*

This paper draws a parallel between the human mind and a non-linear self-organizing system. This parallel is supported by the data of natural language which, being iconic to the human thought, provides its partial exteriorization. The two major properties of a non-linear self-organizing system – its spontaneous construing from a number of elementary structures, and multiple potential results of such construing – are exemplified with conceptual structures that arrange lexical fields of different types: thematic, associative, and lexical semantic.

Key words: thought, language, non-linear system, propositions of the basic frames, conceptual model, cognitive operations, lexical fields.

**ЛЕКСИЧЕСКИЕ ПОЛЯ
И НЕЛИНЕЙНАЯ ДИНАМИКА КОГНИТИВНЫХ СТРУКТУР
СВЕТЛАНА ЖАБОТИНСКАЯ**

*Черкасский национальный университет имени Богдана Хмельницкого,
кафедра английской филологии,
ул. Шевченко, 81, 18031 Черкассы, Украина,
тел.: +380 (472) 360322, e-mail: glavlab@mail.ru*

Проведено паралель між мисленням людини й нелінійною самовпорядкованою системою. На підтримку цієї паралелі наведено дані природної мови, яка, з огляду на свою іконічність, є частковим відбитком мислення. Дві основні ознаки нелінійної системи – її спонтанна побудова з елементарних структур та множинність варіантів такої побудови – розглянуто на прикладі структуризації поняттєвих просторів, що лежать в основі лексичних полів різних типів – тематичного, асоціативного та лексико-семантичного.

Ключові слова: мислення, мова, нелінійна система, пропозиції базисних фреймів, концептуальні моделі, когнітивні операції, лексичні поля.